

प्रकरण ५ वे

दीन्ही नाटकातील साम्यभेद आणि
बांडू.मयीन मूल्यमापन

प्रकरण पाचवे

या दोन्ही नाटकातील साम्यभेद आणि बङ्गाळमयीन मूल्यमाघन

या दोन्ही नाटकातील साम्यभेद :

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ भालचंद्र फडके आणि ‘गांधी-आंबेडकर’ प्रेमानंद गज्जी या दोघांच्या नाटकातील कथानक, व्यक्तिरेखा, संवाद, संघर्ष असा परामर्श घेतला आहे. या दोन्ही नाटकातील साम्यभेद आपणाला पाहवयाचे आहेत. त्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ) साम्य :

या दोन्ही नाटकातील साम्य पाहता आपणाला असे दिसते की, ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ व ‘गांधी-आंबेडकर’ या दोन्ही नाटकात गांधी आणि आंबेडकर यांच्यात वैचारिक संघर्ष दाखवला आहे, भालचंद्र फडके यांच्या नाटकामध्ये पिढ्यानपिढ्या अस्पृश्य समाज हा सवर्णाच्या अन्याय अत्याचाराने पिढीत आहे. ग्रस्त झालेला आहे. त्याला शिक्षणापासून दूर ठेवले आहे. तो माणूस असून माणसापासून त्याला माणूसकीची वागणूक मिळत नव्हती. अशा समाजाला जाग आणण्याच काम, त्याला दुःखातून बाहेर काढण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करीत आहेत. अस्पृश्य समाजाला ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ मिळावा यासाठी आणि धर्मातर विषयावर गांधीजीबरोबर संघर्ष करीत आहेत. हिंदू धर्मातील चार्तुर्वर्ण व्यवस्थेशी संघर्ष करीत आहेत. आपल्या अस्पृश्य बांधवांना समान न्याय मिळावा. माणूस म्हणून माणसासारखी वागणूक मिळावी यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. गांधीजी म्हणतात अस्पृश्य हा हिंदू धर्माचा अभिन्न भाग आहे. तेन्हा इतर हिंदूप्रमाणे अस्पृश्य हिंदूनाही सर्व हक्क मिळावे यासाठी ते प्रयत्न करीत आहेत. गांधीजी आपल्या भूमिकेशी ठाम आहेत. अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ मिळणार नाही तो त्यांना

दिला तर ते कायमचे अस्पृश्य राहतील अशा मताचे गांधीजी हिंदूधर्मातच अस्पृश्यांना ठेऊन त्यांची अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी कार्य करीत आहेत. त्यांचे विचार आंबेडकरांना पटत नाहीत. म्हणून त्यांनी कार्य एकच करायचे आहे. पण त्यांचे विचार मार्ग वेगळे आहेत. म्हणून त्यांच्यात वैचारिक संघर्ष निर्माण होतात आणि हेच या नाटकाचे आशयसूत्र आहे. अशाचप्रकारे प्रेमानंद गज्बी यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ नाटकातही डॉ. आंबेडकर हे गांधीजीबरोबर स्वतंत्र मतदार संघ, धर्मातर याविषयी संघर्ष करून आपल्या समाजाला राजकीय हक्क, सामाजिक न्याय मिळावा यासाठी गांधीजी बरोबर वैचारिक संघर्ष करीत आहेत. असे नाटकाचे आशयसूत्र आहे. अशाप्रकारे या दोन्ही नाटकामध्ये आशयासंदर्भात साम्य आढळते.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी या व्यक्तिरेखा वैचारिक संघर्षात्मक भूमिकेत दिसतात. लेखकाने या दोघांची व्यक्तिचित्रे, त्यांचे विचार अगदी मार्मिकपणे मांडले आहेत. आंबेडकर आणि गांधीजी आपआपली भूमिका ठाम मांडतात. आपल्या विचारांशी आपल्या मताशी एकनिष्ठ राहून एकमेकांशी वैचारिक संघर्ष करीत आहेत. दोघेही अस्पृश्यता निवारण आणि समाजकार्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत पण त्यांचे मार्ग आणि विचारसरणी वेगळी आहे. गांधीजींना हिंदूसहीत अस्पृश्यांचा उद्धार करायचा आहे. तर आंबेडकरांना हजारो वर्षे हिंदूनी जो आपल्या अस्पृश्य बांधवांवर अन्याय केला तो नष्ट करून त्यांना हिंदू प्रमाणे समान वागणूक मिळावी यासाठी ते संघर्ष करीत आहेत त्यांच्या वेगवेगळ्या विचारांच्या वागणूकीमुळे त्या दोघांमध्ये संघर्ष या नाटकात आहे. त्याचप्रमाणे प्रेमानंद गज्बी यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ यांच्या नाटकातही या दोन्ही व्यक्ती वैचारिक संघर्ष लेखकाने प्रामाणिकपणे मांडला आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय या संदर्भात वरील नाटकाप्रमाणेच त्यांच्यात संघर्ष दाखवला आहे. त्यांच्या संघर्षात अशाप्रकारे या दोन्ही नाटकात साम्य दिसून येते.

डॉ. आंबेडकरांचे भालचंद्र फडके यांच्या नाटकातील संवाद हे विद्रोही वाटतात त्यांची संवादाची भाषा आणि त्यांची भूमिकाच विद्रोही आहे. त्यांच्यावर हजारो वर्षे झालेल्या अन्याय अत्याचारामुळे त्यांची भूमिका इथल्या समाजरनचेविरुद्ध व सवर्णाविरुद्ध बंड करून उठले आहेत. त्यांच्यामानाने गांधीजींची संवादाची भाषा ही सौम्य वाटत आहे. तरी ते

आपल्या निर्णयावर ठाम असतात व त्यामुळे गांधी-आंबेडकरांच्यात संघर्ष होतात. संघर्षात्मक संवादाबरोबरच त्यांचे या नाटकात आपले सहकारी आणि आपली पत्नी यांच्याबरोबरचे संवाद आपुलकीचे, जिव्हाळ्याचे, प्रेमाचे आहेत. त्यातून त्यांची भावनात्मकता दिसून येते. आंबेडकरांचे आपला समाज आणि रमाबाई याविषयी असणारे मत आणि गांधीजींचे आपली कॉग्रेस सहकारी आणि कस्तुरबा याविषयी असणारे प्रेम हे या नाटकात त्यांच्या संवादावरून समजते. गांधीजी आणि आंबेडकर हे एकमेकांना आपले राजकीय स्पर्धक मानतात हे या संवादातूनच समजते. त्याचप्रमाणे प्रेमानंद गज्जी यांच्या नाटकातही गांधी-आंबेडकरांचे संवाद हे संघर्षात्मक दिसून येतात. त्यांची पहिली भेटच गरमागरम झाली. तेव्हा आंबेडकरांचे संवाद हे विद्रोही स्वरूपाचे वाटतात. गांधीजी शांत व सौम्यपणे बोलतात पण आपल्या विचाराशी घेतलेल्या निर्णयाशी ठाम असतात. त्याही नाटकात आपला समाज आणि रमाबाई विषयीचे आंबेडकरांचे प्रेम संवादातून व्यक्त झालेले दिसते तसेच गांधीजींचेही आपली कॉग्रेस कार्यकर्ते आणि कस्तुरबा याविषयीचे मत त्यांच्या नाटकातील संवादातून लक्षात येते. या दोन्ही नाटकात अशाप्रकारे बच्याचअंशी साम्य आढळते.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात भालचंद्र फडके यांनी आंबेडकर आणि गांधी यांच्यात ज्या विषयावर संघर्ष होते. उदा. - अस्पृश्यता निवारण कार्य स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी धर्मातर करणेसंदर्भात मतभेद अशा विषयावर फडके यांनी आपले नाटकाची मांडणी केली आहे. त्याचप्रमाणे प्रेमानंद गज्जी यांनी आपला ‘गांधी-आंबेडकर’ नाटकात त्यांच्यात असणारे संघर्षात्मक विषय अस्पृश्यता निवारण, स्वतंत्र मतदार संघ, धर्मातर या संदर्भात त्यांची नाटकात मांडणी करून आपल्या नाटकाची निर्मिती केली आहे या विषयासंदर्भातही आपल्याला या दोन्ही नाटकात साम्य आढळते.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात भालचंद्र फडके यांनी अस्पृश्यता निवारण, स्वतंत्र मतदार संघ आणि धर्मातर या विषयावर डॉ. आंबेडकर-गांधी यांच्यामध्ये जोरदार वैचारिक संघर्ष मांडला आहे.

उदा.-

बाबासाहेब : मुसलमान, शीख, ख्रिश्चन वगैरे अल्पसंख्याक समाजाची स्थिती अस्पृश्यांच्या तुलनेन पुष्कळ चांगली आहे. अस्पृश्य समाजाच्या वाट्याला तुमच्या देशानं काय दिलं? मागासलेपणा, अज्ञान, दारिद्र्य, रोगराई, अवहेलना, छळ या अल्पसंख्याक समाजाला राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र स्थान पहिल्या गोलमेज परिषदेन दिले ते काँग्रेसने मान्य केले. गोलमेजपरिषदेन अस्पृश्यांचा समावेश अल्पसंख्याकात केला आहे. त्यामुळे आमच्या विकासाच्या वाटा मोकळ्या होतील. असं तुम्हाला वाटत नाही काय?

गांधीजी : अस्पृश्य समाज हा हिंदू समाजाचा अभिन्न असा भाग आहे. त्याला राजकीयदृष्ट्या हिंदू समाजापासून अलग करण्याची ब्रिटीशनीती मी हाणून पाडीन.

बाबासाहेब : म्हणजे आम्हाला स्वतंत्र अस्तित्व नाकारणार काय? म्हणजे हिंदू समाजानं अस्पृश्यांना अभिन्न समजायचं आणि त्याला बहिष्कृत ठरवायचं, त्या नीतीला तुमचा पाठिंबा आहे काय? १

अशाप्रकारच्या अनेक संवादातून गांधी-आंबेडकर यांच्यात वैचारिक संघर्ष दिसून येतो. त्याप्रमाणे प्रेमानंद गज्जी यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकातही त्यांच्यामध्ये संघर्ष असलेला दिसून येतो.

उदा. -

गांधी : धर्म ही काही अंगरख्यासारखी वस्तू नाही, जी केव्हाही स्वेच्छेन बदलता येईल. मनुष्याच्या शरीरापेक्षा त्याच्या अंतरात्म्याचा धर्म हा एक अविच्छिन्न भाग आहे.

आंबेडकर : मान्य. पण धर्मविषयक कल्पना एखाद्या मनुष्याला तिरस्कारणीय वाटल्या तरी तो धर्म त्यांचा वाडवडीलांचा आहे. म्हणून त्यानं त्या धर्मास चिकटून राहिलं पाहिजे असं नाही.

गांधी : लक्षावधी अशिक्षित आणि भोळे हरिजन ज्यांनी आपल्या पूर्वजांचा धर्म बदलला आहे. अशाचं काही एक ऐकणार नाही स्पृश्य हिंदूशी त्याच हित व अहित निगडीत आहे हे लक्षात घेतलं तर...

आंबेडकर : धर्मातराचा निर्णय पूर्ण विचारांती घेतलाय मी.^३

अशाप्रकारच्या संवादातून त्यांच्यातील धर्मातराविषयीचा संघर्ष प्रेमानंद गज्जी यांच्या नाटकात आपणाला दिसतो. या दोन्ही नाटकातील संघर्षामध्ये अशाप्रकारे साम्य आढळून येते.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात अस्पृश्यता निवारण, स्वतंत्र मतदार संघ धर्मातर अशा विषयावर नाटकामध्ये गांधी-आंबेडकर यांच्या संवादातून वैचारिक संघर्षाची मांडणी केली आहे. तसेच ‘गांधी-आंबेडकर’ या प्रेमानंद गज्जी यांच्या नाटकातही अस्पृश्यता निवारण, स्वतंत्र मतदार संघ, धर्मातर अशा विषयावरील गांधी-आंबेडकर यांच्यात संवादातून वैचारिक संघर्ष मांडला आहे. अशाप्रकारे आपणाला या दोन्ही नाटकात संघर्षाबाबत साम्य आढळून येते.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकाची मांडणी भालचंद्र फडके यांनी इतिहासातील घटनाक्रमानुसारच केलेली आहे. आंबेडकर-गांधी यांची पहिली भेट त्यातील अस्पृश्य निवारणा संदर्भातील चर्चा, स्वतंत्र मतदार संघासंदर्भात पुणे कराराची घटना, धर्मातर संदर्भात गांधी-आंबेडकरांची भेट व चर्चा अशा प्रसंगातील घटना फडके यांनी आपल्या नाटकात क्रमाने मांडून नाटकाची निर्मिती केली आहे. त्याचप्रमाणे प्रेमानंद गज्जी यांनी आपल्या ‘गांधी-आंबेडकर’ नाटकामध्ये गांधी-आंबेडकरांची पहिली भेट, स्वतंत्र मतदार संघाची चर्चा व पुणे करार, धर्मातराची चर्चा त्यासंदर्भातील भेट अशा घटना दोन्हीही नाटकात एकसारख्या घटनाक्रमानुसार मांडणी केलेली दिसते. त्यामुळे घटनाक्रमातही दोन्ही नाटकात साम्य आढळते.

अशाप्रकारे ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ व ‘गांधी-आंबेडकर’ या दोन्ही नाटकात आपणाला काही घटकांमध्ये साम्य आढळून येते.

ब) भेद :

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ व ‘गांधी-आंबेडकर’ या दोन्ही नाटकात जसे काही साम्य दर्शविणारे घटक आहेत तसे काही भेद दर्शविणारेही घटक आहेत. त्याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ भालचंद्र फडके आणि ‘गांधी-आंबेडकर’ प्रेमानंद गज्जी यांच्या दोन्ही नाटकातील गांधी-आंबेडकर यांच्यातला सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय यासंदर्भातला संघर्ष असा विषय असला तरी या दोन्ही नाटकाची मांडणी वेगवेगळ्या पद्धतीने केली आहे. भालचंद्र फडके यांनी आपल्या नाटकाची मांडणी गांधीजी आणि आंबेडकर यांच्यासह जवळ-जवळ ५०-५५ इतर पात्रे घेऊन नाटकाची निर्मिती केली आहे. इतिहासात त्यांच्यासोबत असणाऱ्या इतर व्यक्तिरेखांची मांडणीही फडके यांनी केली आहे. इतिहासातील घटना प्रसंगानुसार चवदार तळ्याचा सत्याग्रहापासून नाटकाची सुरुवात केली आहे. आणि त्यानंतर मनुस्मृतीदहनाचा कार्यक्रम, काळराम मंदीर प्रवेश, अस्पृश्यता निवारण, स्वतंत्र मतदारसंघ, हिंदू कोडबील अशा विषयावर नाटकात डॉ. आंबेडकरांचा गांधीजी आणि हिंदू स्पृश्याबरोबर, सरकारबरोबर संघर्ष आहे. अस्पृश्यांच्या समान वागणूकीसाठी, राजकीय न्यायहक्कासाठी स्थियांच्या हक्कासाठी आंबेडकरांचा सर्वण हिंदू आणि गांधीजी यांच्याबरोबरचा संघर्ष अशाप्रकारचा या नाटकाचा आशय आहे. त्याचप्रमाणे प्रेमानंद गज्जी यांच्या नाटकाचा विचार करीत असताना त्यांनी आपल्या नाटकाची मांडणी अगदी वेगळ्या पद्धतीने केली आहे. त्यांच्या नाटकामध्ये गांधी-आंबेडकर या प्रमुख पात्रासोबत इतिहासातील इतर दुसरे एकही पात्र नाही. गज्जी यांनी आपल्या बुद्धीमत्तेच्या कौशल्याने विदूषक नावाचं एक पात्र घेऊन नाटकाची मनोविश्लेषणात्मक मांडणी केली आणि गांधी-आंबेडकरांसोबत हा विदूषक त्याच मन, सुत्रधार, निवेदक, कोरस असा सर्व काही तो आहे. त्यामुळे हे नाटक एका वेगळ्या अंगाने जाते. आणि प्रेक्षकांच्या मनाला स्पर्श करते. या नाटकात गांधी-आंबेडकरांच्या वैचारिक संघर्षाबरोबर लेखकाने विदूषकाच्या साह्याने मनोविश्लेषण करून नाटकाची निर्मिती केली आहे. या नाटकामध्ये अस्पृश्यांच्या निवारणासाठी, राजकीय हक्कासाठी सामाजिक न्यायासाठी गांधी-आंबेडकरांचा वैचारिक संघर्ष तसेच पाकिस्तान फालणीला गांधीजीचा

विरोध नंतर फाळणी झाल्यानंतर त्याचे ५५ कोटी रुपये देण्यासाठी उपोषण आणि नंतर गांधीजींचा खून यासंदर्भात नाटकाची मांडणी आहे आणि प्रेमानंद गज्जी यांचे नाटक मनोविश्लेषणात्मक असल्याने भालचंद्र फडके आणि गज्जी यांच्या नाटकात भेद जाणवतो.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या भालचंद्र फडके यांच्या नाटकात आंबेडकर-गांधीजींबरोबर इतिहासातील असणाऱ्या व्यक्तिरेखा आंबेडकरांची पत्नी रमाबाई, कार्यकर्ते भाऊराव गायकवाड, राजभोज, चिटणीस, वराळे, विठोबा, दत्त तसेच इतर जवळकर, मंजुळा अशी अनेक पात्रे आहेत तर गांधीजीसोबत त्यांची काँग्रेस कार्यकर्ते राजेंद्र प्रसाद महादेव, सरदार, सप्तु, बै. जयकर, सरोजिनी नायडू, असे अनेक व्यक्तिरेखा आहेत. फडके यांनी या पात्राचा एकमेकांशी समक्ष संवाद साधला आहे. अशी व्यक्तिचित्रणे या नाटकात आहेत. त्याचप्रमाणे प्रेमानंद गज्जी यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकात पात्राची गर्दी दिसत नाही. नाटककाराने आपल्या बौद्धिक कौशल्याने तीन पात्रात हे नाटक पूर्ण केले आहे. इतर व्यक्तीरेखा न घेता त्यांनी तीनच पात्रात नाटकाची मांडणी केली आहे. एकीकडे भालचंद्र फडके यांच्या नाटकात पात्राची गर्दी आणि प्रेमानंद गज्जी यांच्या नाटकात तीनच पात्रे हा या दोन नाटकातील व्यक्तिचित्रणाच्या संदर्भातला फार मोठा फरक आपणाला जाणवतो.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात भालचंद्र फडके यांनी आंबेडकर, गांधीजी आणि इतर पात्रामध्ये समक्ष संवाद साधला आहे आणि आपले नाटक परिपूर्ण केले आहे.

उदा.-

बाबासाहेब : जवळकर, आम्हीही महात्मा फुल्यांना मानतो. पण वर्ग व्यवस्थेला, जातिव्यवस्थेला, अस्पृश्यतेला मान्यता देणारी मनुस्मृती मानीत नाही. तो आपल्याला नष्ट करायची आहे. जाळायची आहे.

जेधे : आम्ही तुमच्याबरोबर आहोत.

बाबासाहेब : जेधे साहेब, कोणत्याही चिकित्सेचा आरंभ धर्मचिकित्सेनं होतो. मनुस्मृतीच्या पहिल्या अध्यायात काय म्हटलं आहे? ब्राह्मण जगामध्ये

उपजतच सर्वपिक्षा श्रेष्ठ आहे. सर्व प्राणिमात्रांच्या आणि धर्माच्या रक्षणाकरता ब्राह्मण प्रभू समजला आहे.

जवळकर : हे थोतांड आहे.

जेधे : हे पाखंड आहे.

राजभोज : हा बामणी कावा आहे.

भाऊराव : आम्ही हे मानीत नाही.

बाबासाहेब : आम्ही धर्मग्रंथाच वाचन केलं आहे. मनुस्मृतीचे वाचन केले आहे. शुद्रातिशुद्रांची निंदानालस्ती करणारी, उपर्युक्त करणारी, कुटाळ उत्पत्तीचा कलंक त्यांच्या माथी मारणारी व त्यांना हीन लेखणारी वचने या ग्रंथात ओतप्रोत भरलेली आहेत. विषमतेची धुळवड घातलेली मनुस्मृती तुम्ही मान्य कराल काय?

सर्वजण : नाही ! नाही !^३

अशाप्रकारे इतर पात्रांची मांडणी करून त्यांच्यात सक्षम संवाद साधला आहे. तसे प्रेमानंद गज्जी यांच्या नाटकात नाही. त्यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ नाटकात पात्राची गर्दी दिसत नाही. गांधी-आंबेडकर आणि त्या नाटकाचा सूत्रधार, निवेदक, कोरस आणि गांधी-आंबेडकरांच मन असणारा असा हा विदूषक आहे. विदूषकामुळेच लेखकाला इतर पात्राशिवाय गांधी-आंबेडकर हे नाटक पूर्ण करता आले आणि इतर पात्राशिवाय हे नाटक कशाप्रकारे लेखकाने लिहून त्यातील संवाद साधला आहे. त्यांच्या संवादाची मांडणी केली आहे हे गांधी-आंबेडकर आणि विदूषक यांच्या संवादातून समजते.

उदा.-

विदूषक : पण हे त्या आंबेडकर नावाच्या भागीदारास कुठं कळत आहे?

गांधी : कळेल.

विदूषक : कधी? तुमचा प्राण गेल्यावर? देवदासानं विनंती केली की, डॉक्टरसाहेब, माझ्या वडिलांचा जीव वाचवा.

गांधी : अरे शेवटी वडील आहे मी त्याचा.

विदूषक : कस्तुरबा तर डोळ्यात अश्रू आणून पदर पसरून म्हणाल्या, ‘माझ्या कपाळावरचं कुरुं तुमच्या हातात आहे.’

गांधी : कस्तुरबाचं हे वागण त्यांच्या पत्नीधर्माला शोभेसच म्हटलं पाहिजे एक हिंदू स्त्री आपल्या पतीच्या प्राणाची याचना करणारच.

विदूषक : पण चक्क याचना?

गांधी : मला मान्य असो वा नसो माझा आतला आवाज मला सांगतो आहे. हे सगळं परमेश्वरी संकेतानुसारच घडतं आहे.

विदूषक : परंतु हा संकेत डॉ. आंबेडकरांच्याच बाबतीत इतका दुबळा कसा? त्यांना का होऊ नये बुद्धी तुमची प्राण वाचवण्याची?

गांधी : होईल!*

अशाप्रकारे गांधी-आंबेडकर या नाटकामध्ये प्रेमानंद गज्वी यांनी विदूषकाच्या रूपात निवेदन शैली वापरून गांधी-आंबेडकर यांच्याबरोबर संवाद साधला आहे. हे आपणाला दिसते. तसे भालचंद्र फडके यांच्या नाटकामध्ये नाही व म्हणून त्यांच्या आणि गज्वीच्या नाटकात पात्रामध्येही भेद असल्याचं आढळून येतो.

या दोन्ही नाटकाचा विषय गांधी-आंबेडकर वैचारिक संघर्ष असा आहे पण ‘डॉ. आंबेडकर-गांधीजी’ या नाटकात भालचंद्र फडके यांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन कार्यक्रम काळाराम मंदिर प्रवेश, स्वतंत्र मतदार संघ, धर्मातर, हिंदू कोडबील अशा विषयावर नाटकाची मांडणी करून नाटक परिपूर्ण केले आहे. तर प्रेमानंद गज्वी यांनी ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकात अस्पृश्यता निवारण, स्वतंत्र मतदार संघ, धर्मातर, पाकिस्तान फाळणी, गांधींचा खून अशा विषयावर नाटकाची मांडणी केली आहे. याविषयातील काही विषय एकमेकांच्या नाटकात नाहीत. हा विषयमांडणीतील भेद त्यांच्या नाटकात आपणाला आढळतो.

संघर्ष हा या नाटकाचा प्राण आहे. भालचंद्र फडके आणि प्रेमानंद गज्वी यांनी अनुक्रमे ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ व ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकामध्ये परिस्थिती विरुद्ध व्यक्ती, व्यक्ती विरुद्ध व्यक्ती असा सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय यासंदर्भात संघर्ष मांडला आहे. भालचंद्र फडके यांनी आपल्या नाटकामध्ये अस्पृश्यता निवारण, चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहनाचा कार्यक्रम, काळराम मंदिर, स्वतंत्र मतदारसंघ, हिंदू कोडबील या विषयावर संघर्ष मांडला आहे.

उदा.-

बाबासाहेब : सत्याग्रह कमिटीच्या आमंत्रणास मान देऊन आपण येथे आलात मी आपले मनःपूर्वक स्वागत करतो. २० मार्चला चवदार तळ्यावर जाऊन पाणी प्यालो आणि जगाला आपण सांगितले की, आम्ही माणसं आहोत. आमचे न्याय हक्क आम्ही मिळविणार.

(जयजयकार काढ्या उंच करून प्रेक्षकांच्या घोषणा) महाडच्या सवर्णांनी आम्हाला निर्दयपणे मारलं, आपल्या लोकांची डोकी फुटली, पण आम्ही मागे हटणार नाही. आम्ही हक्कासाठी लढणार म्हणून तर आपण आज सत्याग्रह करणार आहोत. सवर्ण मंडळींनी महाडच्या दिवाणी कोर्टात चवदार तळे सार्वजनिक नाही ते खाजगी आहे असा अर्ज दिला आहे. या अर्जाचा निकाल लागेपर्यंत चवदार तळ्यावर जाण्यास मनाई करणारा हुक्कूम मिळवला आहे. आम्ही यातून मार्ग काढू.

शिवतरकर : डॉक्टरसाहेब, अशा परिस्थितीत सत्याग्रह करायचा काय?

सर्वज्ञ : सत्याग्रह केलाच पाहिजे.^४

अशाप्रकारच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या संघर्षपासून फडके यांनी आपल्या नाटकाची मांडणी केली आहे. तर प्रेमानंद गज्वी यांच्या नाटकामध्ये हा प्रसंग नाही. फडके यांच्या नाटकामध्ये पाकिस्तान फालणी संघर्ष प्रसंग नाही. अशाप्रकारे या दोघांच्याही नाटकात संघर्षमधील काही प्रसंग नाहीत. असा हा भेद या दोन्ही नाटकात आपणाला आढळतो.

घटनाक्रमाच्या संदर्भात या दोन्ही नाटकातील भेद पाहत असताना आपणाला असे दिसते की, फडके यांच्या ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात अस्पृश्यांनी पाण्यासाठी महाडला केलेला चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहनाचा कार्यक्रम, काळराम मंदिर प्रवेश, अस्पृश्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघ त्याविरुद्ध गांधीचे उपोषण धर्मांतराची घोषणा, घटना समितीची बैठक, हिंदू कोडबीळ, दिल्लीतील निवासस्थानी डॉ. आंबेडकरांचे महानिर्वाण अशाप्रकारे इतिहासातील सर्व पात्रासहीत त्यांनी आपल्या विषयाचे घटनाक्रम क्रमाने मांडून नाटकाची मांडणी केली आहे. तर प्रेमानंद गज्जी यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकामध्ये गांधी-आंबेडकरांची भेट (१९३१) तसेच गांधी-आंबेडकर भेट (१९३६) अनुक्रमे स्वतंत्र मतदार संघ आणि धर्मांतर संदर्भात, विधिमंडळाच्या निवडणुकीत आंबेडकरांचा पराभव, पाकिस्तनाची फाळणी, ५५ कोटी पाकिस्तानला देण्यासाठी गांधीजींचे उपोषण, गांधींची हत्या, गांधीजींच्या पार्थीव शरीरावर फुले वाहण्यासाठी आंबेडकरांचे तेथे जाणे. अशा काही घटना प्रेमानंद गज्जी यांनी आपल्या नाटकात क्रमाने मांडल्या आहेत. त्यामुळे फडके आणि गज्जी या दोघांच्या नाटकातील घटनाक्रमातही आपणाला भेद आढळून येतो.

अशाप्रकारे भालचंद्र फडके आणि प्रेमानंद गज्जी या दोघांच्याही नाटकातील गांधी-आंबेडकर ही पात्रे, नाटकाचा विषय समान वाटत असला तरी त्यांची नाटकाची मांडणी ही वेगवेगळी आहे. त्यामुळे त्यांच्या ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ व ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकामध्ये काही घटकामध्ये साम्य आणि काही घटकांमध्ये भेद जाणवतो.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकाचे वाढूमयीन मूल्यमापन :

प्रा. भालचंद्र फडके यांच्या ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकाचा विचार करीत असताना या दोन्ही महापुरुषांमधील पुणे करार, स्वतंत्र मतदार संघ या संदर्भातील संघर्ष आणि प्रस्तापित समाज व्यवस्थेविरुद्ध अस्पृश्यतेचा संघर्ष या नाटकात मांडण्यात आला आहे. हे नाटक कथानकाच्या व प्रयोगाच्या संदर्भातच संघर्षाच्या अनुषंगाने फुले-आंबेडकरी चळवळीतील विचारधारा एकरूप होत असल्यामुळे ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ हे नाटक अस्पृश्यता निवारण कार्याविषयीचे नेमके विश्लेषण करते. भालचंद्र फडके यांना नेहमी आंबेडकर आणि गांधीजी यांच्यातील संघर्ष नाटकामध्ये चित्रित करावा

असे वाटत असे त्यामुळे त्यांनी त्यांचा त्यांच्यातील मतभेद, संघर्ष यांचा अभ्यास करून व त्यांना त्यांच्याविषयी सर्व माहिती होती. त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना प्रत्यक्षात पाहिले असल्यामुळे ते त्यांच्या चळवळीचा एक भाग होते. आणि गांधीजी आणि आंबेडकरांची विचारप्रणाली वेगळी असल्यामुळे त्यांच्यात नेहमी वैचारिक संघर्ष होतो हे नाटकाच्या माध्यमातून मांडून रंगभूमीवर आणावे असे भालचंद्र फडके यांना सारखे वाटत असे. त्यामुळे त्यांनी एकदा गुजरात विद्यापीठात तेथील कागदपत्रे अभ्यासासाठी गेले असता. तेथील निवांत वेळेत त्यांनी ह्या नाटकाची निर्मिती केली व प्रथम गांधी-आंबेडकर यांच्यातील वैचारिक संघर्ष हा रंगभूमीच्या माध्यमातून दलित नाटकामध्ये उभा राहिला.

या नाटकामध्ये दलितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार आणि अस्पृश्यतेमुळे त्यांना मिळणारी वागणूक याचे चित्रण आणि त्याविरुद्ध आवाज उठविण्याचा प्रयत्न हा चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून केलेला आहे. हे या नाटकातून सुरुवातीला मांडले आहेत आणि अस्पृश्यांवर होणारे अन्याय व त्यांची होणारी पिळवणूक ही थांबवण्यासाठी त्यांना पाण्याचा हक्क मिळण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आपल्या दलित बांधवांसोबत सर्वांबरोबर संघर्ष करताना रंगभूमीवर दाखवण्यात आले आणि तेथूनच त्यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामाला सुरुवात होते व सगळीकडे ते अशाप्रकारे संघर्ष करून आपले हक्क मिळविण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्याची मांडणी करताना फडके यांनी गांधी-आंबेडकर यांच्यातील तसेच सर्वांतील संघर्षाचे प्रसंग मांडून नाटक रंगविलेले दिसते. अस्पृश्यावर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी आंबेडकरांची त्यांना मिळालेली प्रेरणा त्यामुळे अस्पृश्य समाज लढण्यास तयार होऊन अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू लागला आहे. हे त्या नाटकातील सुरुवातीच्या घटनांवरून प्रेक्षकांच्या लक्षात येते. त्यातील पात्रामुळे त्यांच्यासोबतच्या कार्यकर्त्यामुळे आणि घटनाप्रसंगामुळे नाटकाला गती मिळते आहे. आणि नाटकातील डॉ. आंबेडकरांच्या संदर्भात लिहताना आयुष्यभर त्यांनी आपल्या समाज बांधवांना त्यांना मिळणाऱ्या नरकयातनातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांना हक्क मिळवून देण्यासाठी इतरांबरोबर संघर्ष केले. स्वतःही अन्याय, अत्याचार सहन करीत गरीब परिस्थितीतून शिक्षण घेऊन आपण आपल्या समाजाचा उद्धार करावा आणि त्यांना या दुःखातून मुक्त करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी प्रयत्न केले. या नाटकामध्ये अस्पृश्यतेबरोबर त्यांनी प्रस्तापित समाजाविरुद्ध आणि येथील रुढीपरंपरेविरुद्ध लढा उभारला आहे. पुढे त्यांचा संबंध म. गांधीशी आल्यानंतर त्यांचे नाट्यमय चित्रण या नाटकात दाखवून या दोघांच्या राजकीय, सामाजिक, असा वैचारिक संघर्ष मांडून नाटकात या दोघांचा संबंध दृष्टीकोन कसा भिन्न होता ह्याची मांडणी केलेली दिसते. पुणे करार, स्वतंत्र मतदारसंघ, धर्मातर, हिंदू कोडबील अशासंदर्भात त्यांनी गांधीजी आणि राजकीय नेते यांच्याशी केलेला संघर्ष यामध्ये मांडला आहे.

या नाटकामध्ये डॉ. आंबेडकर-गांधीजी यांच्या सोबत असणारी पात्रेही महत्वाची आहेत. रमाबाई, भाऊराव, जवळकर, राजभोज, वराळे विठोबा, रणखांबे, कांबळे जेधे, शिवशरण, पगारे, मंजुळा, टिपणीस, शांताबाई, मडकेबुवा, दत्त, सहस्रबुद्धे, थोरात, मोरे, चित्रे, मिसेस आंबेडकर आणि डॉ. आंबेडकर यांच्यासोबतची गौण पात्रेही महत्वाची आहेत. त्यांच्या संवादातून नाटकाला गती मिळते आहे हे दिसते. त्याचप्रमाणे सरोजिनी महादेव, सरदार मालवीय, बै. जयकर सप्तु, राजाजी, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, चुनिलाल, हिराचंद, बिर्ला, देवदास, पुंजाजी, टागोर, डॉयल, गाडगीळ, पं. कुंझरू, मिस स्लेट, जेलर, मि. हुड, जेलर, सपु. अशी या नाटकात गौणपात्रे असून इतिहासातील कथानकामुळे त्यांची आवश्यकता या नाटकात वाटते. तरीही त्यांच्या असण्याने त्यांच्या संवादाने नाटक गतिमान होते व त्यांच्यातील प्रश्नांची उकल होत जाते. असे हे नाटक इतिहासावर आधारित प्रा. भालचंद्र फडके यांनी मांडून एवढा मोठा इतिहास तीन तासाच्या नाटकात मांडून दलित रंगभूमी नटवली आहे. आणि त्यातून आपले दुःख, वेदना, विद्रोह व्यक्त केला आहे. गांधीजी देखील कसे कार्य केले ते या नाटकात आपणाला दिसून येते. गांधीजी आणि आंबेडकर यांच्यातील पहिलीच भेट वादग्रस्त झालेली होती. त्यामुळे त्यांच्यात त्यांच्या विचारात, कार्यात नेहमी एक वेगळेपणा जाणवतो आणि कार्य एकच करायचे असेल तरी त्यांचे मार्ग वेगवेगळे असल्याचे ध्यानात येते हे नाटक एवढी पात्रे घेऊन रंगमंचावर उभारणे तशी सोपी गोष्ट नाही तरीही ती भालचंद्र फडके यांनी हा विषय नाटकामध्ये मांडून ते सिद्ध करून दाखविले आहे. गांधीजी हे हिंदू धर्माचे पुरस्कर्ते अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघाला विरोध करताना दिसतात. शतकानुशतके ज्यांना

प्राप्ति दिला

माणुसकीचे हक्क नाकारले त्या अस्पृश्यांना इंग्रजांनी स्वतंत्र मतदाराचा हक्क दिला म्हणून गांधीजी आपले प्राण पणास लावून त्याला विरोध करतात. हे डॉ. आंबेडकरांना रुचत नाही, दलित वर्गातील कोणालाच ते आवडत नाही, आवडणार नाही आणि म्हणूनच डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी यांच्यातील याविषयीचा संघर्ष खूप गाजला व दोघेही आपल्या मनावर ठाम अडून बसले शेवटी 'पुणे करार' करून तो प्रश्न सोडविला. पण त्याचा परिणाम डॉ. आंबेडकरांवर झाला असावा. ते खूप अस्वस्थ होतात आणि धर्मातराची घोषणा करतात. कारण ह्या हिंदू धर्मामध्ये अशाचप्रकारे नेहमीच अन्याय होत राहणार असे त्यांना वाटते.

गांधीजींचे दलित वर्गाला विकासाची संधी मिळाली पाहिजे यामध्ये दुमत नाही, पण दलित समाज हिंदूसमापासून विभक्त होता कामा नये म्हणून त्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघाला ते विरोध करून आपले प्राणपणास लावून धरतात. अशा या विषयाच्या आधारे आंबेडकर आणि गांधीजी यातील मतभेद, याचा संघर्ष आणि त्यांचे सामाजिक, राजकीय कार्य यांच्या आधारे फडके या नाटकाची मांडणी व्यवस्थित करून हे नाटक यशस्वी बनविण्याचा प्रयत्न करतात. फडके यांनी त्या दोघा महापुरुषांच्या जीवनातील प्रसंग मांडून त्यांचा त्या त्या विचारामागचा दृष्टीकोन काय होता हे सांगतात इतर गौण पात्राच्या सहाय्याने या नाटकाचे संवादाने याचे कथानक पुढे सरकत जाते ह्या नाटकामध्ये डॉ. आंबेडकर यांच्यावर जास्त भर दिला असून त्यांच्या घरचे वातावरण त्यांचा संसार त्यांचे कार्यकर्ते यांचाही थोडक्यात घटनाप्रसंग मांडणी करून नाटक चांगले करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या नाटकामध्ये या दोघांच्या जीवनातील विरोधाभास हे नाट्यमय दर्शन या नाटकातील घटनाप्रसंगातून दिसते. या नाटकात 'डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी' यांच्या भावनिक व वैचारिक संघर्षाला रंगमंचीय नाट्यरूप देण्यासाठी फडके यांनी इतिहासातील त्यांच्यासोबत असणारे कार्यकर्ते यांचा वापर केला आहे. दलित समाजातील त्यांचे खंबीर कार्यकर्ते आणि गांधीजींचे काँग्रेस सहकारी यांच्या भूमिकेतून नाट्य रंगविलेले दिसते. स्वतंत्र मतदार संघाचा प्रश्न सुटल्यानंतर पुन्हा पुढच्या प्रसंग भालचंद्र फडके हिंदू कोडबिलाचा मांडतात पण तोही संसदेत मंजूर होत नाही तेव्हा डॉ. आंबेडकर आपल्या

पदाचा राजीनामा देतात आणि त्या मंत्रीमंडळातून बाहेर पडतात. त्यानंतर पत्रकार परिषद होते. नंतर डॉ. आंबेडकर त्या प्रसंगाने खिन्न होतात.

डॉ. आंबेडकर खूप थकले आहेत. आता त्यांना हा चळवळीचा भार तरुण पिढीच्या खांद्यावर देवून मोकळं व्हायचं आहे असे ते म्हणतात. बुद्धवंदना रेकॉर्ड ऐकता ऐकता गाढ झोप येते व त्यामध्ये ते स्वप्नदृश्ये पाहतात. ती खूप महत्वाची वाटतात. त्यांच्या जीवनातील भूतकाळात कसे जगले व त्यांचा काही घटकांविषयी काय वाटते ते त्यातून समजते. त्या प्रसंगामध्ये रमाबाईबरोबरचे प्रसंग, आपल्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांचे प्रसंग, तसेच आपला प्रतिस्पर्धी म. गांधी यांचेही स्वप्नदृश्य त्यांना पडते आणि त्यामध्ये ते त्यांच्याशी चर्चा करतात. आपल्या कार्यकर्त्यांवर विश्वास व्यक्त करतात. कार्यकर्तेही त्यांना तसा विश्वास देतात. त्याठीकीणी गांधीजींचा पराभव गांधीजी मान्य करतात पण आंबेडकर तुमचाही भविष्यात पराभव दिसतोय असे गांधीजी म्हणतात. तेव्हा तेथेही त्याचा वैचारिक संघर्ष जाणवतो व आंबेडकर गांधीजींना सांगतात तुम्ही कधी आम्हाला चांगलं म्हटलत? पण लक्षात ठेवा आम्ही परिवर्तनाचं धम्मचक्र गतिमान केलंय. ते तुम्हाला थोपवता येणार नाही. असे सांगतात आणि बुद्धाला आपल्या समाजाला प्रकाश दे, मार्ग दाखव अशी विनंती करतात आणि शेवटचे स्वप्नदृश्य १४ ऑक्टोबर १९५६ हा दिवस आठवून बुद्धाच्या दिशेने मार्गक्रमण करतात. सकाळी डॉ. आंबेडकरांची तेजस्वी, शांत मुद्रा चिरनिद्रेत बुझून गेलेली दिसते व नाटक संपते.

असे हे भालचंद्र फडके यांचे नाटक रेखीव झाले आहे यात शंका नाही. गांधीजी आणि आंबेडकर यांच्यातील अशाप्रकारे संघर्ष या नाटकात मांडून भालचंद्र फडके यांनी डॉ. आंबेडकरांचे स्वप्नदृश्ये योग्य प्रकारे मांडली आहेत असे वाटते.

‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकाचे वाड्मयीन मूल्यमापन :

प्रेमानंद गज्जी यांच्या ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकाचा विचार करीत असताना या दोन्ही महापुरुषांना समाजकारण, राजकारण करताना अपेक्षित यश मिळू शकले नाही व ते अपेक्षित उद्दिष्टांपर्यंत जाऊ शकले नाही हा या नाटकाचा मध्यवर्ती केंद्रविंदू आहे असे दिसते. ह्या व्यक्तिरेखा, त्यांच्या विचारधारा, आचार-विचार, कार्यपद्धती व्यक्तिगत जीवन

यावर स्त्री पात्र असणारे विदूषक त्यांना आपल्यासमोर प्रश्न विचारतात. तर कधी घडलेल्या घटनाप्रसंगाचे स्वतःच विश्लेषण करतात व नाट्यमयता निर्माण होण्यास बराच परिपोष साधला गेला असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

या नाटकामध्ये गांधी-आंबेडकर आणि विदूषक ही फक्त तीनच पात्रे असून हे तिघेजण प्रत्येक वेळेला आपल्या ‘वैचारिकते’वर भर घालतात. या नाटकातील दलित रंगभूमीच्या इतिहासात नव्हे तर मराठी रंगभूमीच्या इतिहासातही प्रथमच स्त्री पात्र विदूषकाचा वापर करून त्याचे व्यक्तिदर्शन उठावदार व उल्लेखनीय बनविण्यात अनन्यसाधारण यश मिळविले आहे. त्यायोगे ह्या दोन महापुरुषांचे विचार आणि त्यांची कार्यपद्धती प्रेक्षकापर्यंत पोचविण्याची जबाबदारी समर्थपणे पार पाडली असे म्हणावयास हरकत नाही. ह्या दोघांचे जीवनदर्शन आचार-विचार, मते-मतांतरे, लेखकाचा उद्देश आणि या दोघांमधील विरोधामास यांचे नाट्यमय दर्शन विदूषकाच्या पात्राच्या माध्यमातून चांगल्यापैकी उलगडण्यात लेखकाने बन्यापैकी यश मिळविले आहे. त्यायोगे नाट्यप्रयोग, सक्स दर्जेदार होण्यास त्यामुळेच मदत झाली आहे. नाटककार प्रेमानंद गज्वी यांनी या दोन महापुरुषांच्या ठिकाणी असलेल्या अलौकीक व्यक्तिमत्त्वाचा, विविध भाववृत्ताचा व संघर्षाचा चिकित्सक वेध घेताना त्यांचे दलित चळवळीला मिळालेले योगदान व त्यांनी या संदर्भात केलेले उल्लेखनीय कार्य याचा परामर्श घेतला आहे.

या नाटकाच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांविषयी लिहिताना आयुष्यभर ते उपेक्षित जीवनाचे वाटेकरी झाले. उपेक्षा-अवमान, अस्पृश्यता याविषयीचे चटके त्यांनाही कितीतरी वेळा सहन करावे लागले होते. पुढे शिक्षण घेऊन दलित समाज चळवळीसाठी त्यांनी आपली उभी हयात खर्च केली आणि दलितांना शिक्षणाविषयी जागृत करून त्यांना न्याय हक्काची जाणीव करून दिली. माणूसकीसाठी मानवतेच्या हक्कासाठी संघर्षपूर्ण लढा उभारण्याची समस्त दलित समाजाला हाक दिली. पुढे त्यांचा म. गांधींशी संबंध आल्यानंतरचे नाट्यमय चित्रण या नाटकात दाखवून या दोघांच्या वैचारिक, सैद्धांतिक संघर्षाचे चित्रण दाखविताना दलित चळवळीकडे या दोन नेत्यांचा दृष्टीकोन कसा भिन्न होता, त्यासाठी त्यांनी वापरलेली साध्य साधने आपणाला या नाटकात समजून घेता येण्यासारखे आहे. त्यासाठी एक नमूना म्हणून ‘पुणे करार’ चा संदर्भ या ठिकाणी दाखवून

हा वादग्रस्त मुद्दा समजावून घेताना दलित बहुजन समाजासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची डॉ. आंबेडकरांनी केलेली मागणी म. गांधीजीना मान्य नव्हती. त्यासाठी मागणीला विरोध करण्यासाठी म. गांधी यांनी उपोषण सुरु करून या बाबतीत आपली मते आणि विचार स्पष्ट केले. येथून पुढे या दोन महापुरुषामधील दरी समाजकारण व राजकारणदृष्ट्या वाढत गेली तरी ते व्यक्तिगत पातळीवर दोघेजण एकमेकांचे हितसंबंध आणि मित्रच होते.

सामाजिक, राजकीय, राष्ट्रीय चळवळीच्या इतिहासावर या दोन महापुरुषांच्या संदर्भात भाष्य करताना, ‘विदूषक’ पात्राची निर्मिती जाणीवपूर्वक करताना हा विदूषक कधी सूत्रधार, तर कधी सर्वसामान्य माणूस, कधी नियती तर कधी या दोन महापुरुषांना जोडणारा दुवा म्हणून काम करीत विदूषकाचे स्थान व महत्त्व त्यांनामुळे अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याचे प्रत्ययाला येते! अशा तऱ्हेने गांधी आणि आंबेडकर यांच्यातील निवडक, प्रातिनिधीक विविध स्वरूपाचे संदर्भ दाखविताना या दोघांमध्ये ध्येयप्रत जाताना पडलेले अंतर दुरावा, गैरसमज दाखवून ‘नाट्यबीज’ फुलविले आहे. याशिवाय देशाच्या फाळणीविषयी या उभयतांमध्ये असलेले मतभेद पाकिस्तानला पंचावन कोटी रूपये देण्याचा गांधीजींचा आग्रह व त्याबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी केलेला विरोध, दोघांच्याही मुलांच्या शिक्षणाबद्दल दोघांनी घेतलेला निर्णय. एकमेकांना प्रश्न-प्रतिप्रश्न करणारे हे दोघे महापुरुष आपापसातील कौटुंबिक परिस्थिती व संघर्ष बाहेर कुठे बोलताना दिसत नाही. या नाटकातही असे काही आढळून आले नाही. दुसऱ्या बाजूने गांधीजी आणि डॉ. आंबेडकरांनी विविध प्रसंगी वेगवेगळ्या पातळीवर मतभेद निर्माण झाल्यामुळे कसे वागले. त्यासंदर्भात त्यांचे विचार, त्यांची मते काय होती? एवढे यात दाखविण्यात आले आहे. मात्र माहीत असलेल्या इतिहासाप्रमाणे हे वैचारिक मतभेद सभ्यतेच्या पातळीवरच या नाटकात व्यक्त होऊन नाट्यलेखन रेखीव तंत्रशुद्ध झाले आहे यात शंका नाही. म. गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या जीवनात डोकावून विदूषकाच्या मदतीने त्यांचे मन जाणून घेणे, क्रिया, प्रतिक्रिया, विचारांच्या पातळीवर समजावून घेणे, वेळप्रसंगी सुत्रधार, निवेदक, मार्मिक भाष्य करणारा, असून पारंपारिक विदूषक आगळा-वेगळा दाखवला आहे.

ह्या नाटकातील हा विदूषक ह्या दोन महापुरुषांशी सल्लामसलत विचार विनिमय, प्रश्नोत्तरे, टीका-टिपणी, भाष्य सर्व काही करतो, त्यामुळे नाट्यलेखन गतिमान होण्यास खूपच मदत होऊन या दोन महापुरुषांमधील सभ्यता, सुसंस्कृतपणा, एकमेकांविषयी वाटणारा आदर, आपलेपणा, जिव्हाळा या दोन्ही गोष्टींचेही प्रत्यंतर येते.

श्री. गज्बीचे हे नाटक संशोधनावर आधारित असून ते अनेक अर्थाने लक्षवेधी ठरले आहे. केवळ नाटकाचे शीर्षकच नव्हे तर विषय, आशय आणि मांडणी यामुळे या नाटकाचे वेगळेपण ध्यानात येते. म. गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या भावनिक व वैचारिक संघर्षाला रंगमंचीय नाट्यरूप देण्यासाठी ‘विदूषक’ या व्यक्तिरेखेची केलेली निर्मिती ही गज्बींच्या सर्जनशीलतेची खूण आहे. या नाटकामध्ये या दोन महापुरुषांच्या दोन मोठ्या तसबिरीतून हे दोन महापुरुष प्रकट होतात व प्रयोग संपताना पुन्हा चौकटीत बंदिस्त होतात आणि हे नाटक संपल्याचे दाखविले जाते. अशाप्रकारे दलित रंगभूमीवरील एक वेगळ्या प्रकारचे आणि संशोधनावर आधारित इतिहासासी निगडीत नाटकाची निर्मिती प्रेमानंद गज्बी यांनी करून दलित साहित्याचा दर्जा उंचावण्याचे काम त्यांनी केले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेले दलित साहित्य आणि डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतून उदयास आलेली दलित रंगभूमी यामध्ये ‘गांधी-आंबेडकर’ या नाटकाला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे हे लक्षात येते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) प्रा. भालचंद्र फडके, डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी (नाटक), पृ. ८.
- २) प्रेमानंद गज्जी, 'गांधी-आंबेडकर' (नाटक), पृ. २८.
- ३) भालचंद्र फडके, डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी, पृ. ५.
- ४) प्रेमानंद गज्जी, गांधी-आंबेडकर (नाटक), पृ. १४-१५.
- ५) भालचंद्र फडके, डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी, पृ. २.